

УДК 39.01(=161.3)+39.01(=172)(091)

DOI 10.52928/2070-1608-2026-77-1-71-78

АРХАІЗАЦЫЯ ВОБРАЗА БЕЛАРУСАЎ У ЭТНАГРАФІЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ XIX – ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ¹

канд. гіст. навук, дац. Ю.І. ВНУКОВІЧ
(Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2037-8150>

У артыкуле разглядаецца стварэнне і канструяванне вобраза старажытнасці беларусаў у этнаграфічнай літаратуры XIX – пачатку XX ст. Асабліва ўвага надаецца фарміраванню стэрэатыпа аб наяўнасці “перажыткаў язычніцтва” ў народнай культуры беларусаў, на падставе чаго рабіліся высновы не толькі аб іх выключнай архаічнасці і першабытнасці, але і захаванні дахрысціянскіх “старажытнаславянскіх рыс”. Навуковую вагу гэтай наратыву надавала папулярная энвайраментальная тэорыя, калі прыродна-кліматычныя ўмовы ўсяляк накладваліся на фізічныя і духоўныя характарыстыкі беларусаў (асабліва палешукоў). Адносна нізкага мабільнасці насельніцтва Беларусі ў гэты гістарычны перыяд таксама разглядалася як сведчанне іх прыроджанага кансерватызму і патрыярхальнасці. У сваю чаргу цывілізацыйная адсталасць беларусаў і іх знаходжанне на “дзіцячай” стадыі развіцця тлумачыліся не столькі пражываннем у неспрыяльных прыродна-кліматычных умовах, колькі працяглай культурнай ізаляцыяй і гістарычнай адарванасцю ад рускіх, а таксама прыгнётам з боку палякаў і яўрэяў.

Ключавыя словы: беларусы, этнічны вобраз, стэрэатыпізацыя, архаізацыя, імагалогія, этнаграфія, Расійская імперыя.

“А что касается в частности Белоруссии, то мы, кажется, не далеко ушли от того времени, когда греки, эти носители цивилизации, были убеждены, что всякий белорусс обязательно должен один раз в год пробежать известное время по лесам в виде волка. Мы и теперь готовы представлять себе белорусса каким-то полудикарем, полужверем, живущим в лесу, и только наука, только правильное, систематическое изучение типа, характера и быта этого народа, а также самой страны, в которой он живет, может пролить истинный свет на эту темную страницу нашего народоведения и позволит со временем сделать какие-нибудь общие выводы и заключения.”

М.А. Янчук [1, ч. II, с. 2].

Уводзіны. Характэрнай рысай айчынай этнаграфіі і фалькларыстыкі з’яўляецца прыярытэтная зварот даследчыкаў да архаічных з’яў культуры, іншымі словамі – іх пераважная сфакусаванасць на праблемах мінулага, а не сучаснага і, тым больш, будучага. Беларускія даследчыкі, як правіла, аперыруюць даўнінай, абмінаючы або зусім мала закранаючы праблематыку мадэрных змен, а ў кантэксце сённяшняга дня перадусім разглядаюць стан і ступень захаванасці тых або іншых элементаў вясковай культуры з пункту гледжання іх адпаведнасці “традыцыі”, актуалізуючы такім чынам праблему аўтэнтычнасці як галоўную даследчую праблему. Такі стан рэчаў найперш абумоўлены той навукавай спадчынай і тэарэтычнай парадыгмай, якая склалася ў савецкія часы ў межах эвалюцыянізму і гістарычнага матэрыялізму. Таксама немалаважную ролю працягвае адыгрываць устойлівы стэрэатып, сфарміраваны яшчэ ў этнаграфічным дыскурсе Расійскай імперыі, што беларусы, маўляў, ледзь не самы архаічны славянскі народ. Інструменталізаваны і ператвораны ў адзін з папулярных нацыянальных міфаў, ён міжволі змушае чарговыя пакаленні даследчыкаў штураз вышукваць у полі жывыя пацверджанні надзвычайнай старажытнасці і кансерваванасці беларускай этнічнай культуры².

Менавіта ў “доўгім XIX стагоддзі” пад уплывам ідэй рамантызму ў расійскім нарадазнаўстве склалася традыцыя разглядаць сялянства ў якасці асноўнага аб’екта даследавання, прыпісваючы яму захаванне старажытных (незакранутых вонкавымі ўплывамі) элементаў культуры і такім чынам архаізуючы яго, вылучаючы з сучаснасці і атаясамліваючы з гістарычным мінулым усяго народа. Так зразуметы “просты” народ выступаў своеасаблівым “жывым музеем”, што захоўваў традыцыі і падмуркі гісторыі “да цывілізацыі”, і “першабытнасць” якога патрабавала неадкладнага навуковага апісання [2, с. 456–457, 461].

Мэта артыкула – прасачыць, якім чынам у этнаграфічнай літаратуры XIX – пачатку XX ст. канструяваўся вобраз архаічнасці беларусаў. Крыніцамі для такога даследавання з’яўляюцца этнаграфічныя апісанні XIX – пачатку XX ст. (у першую чаргу, працы П.М. Шпілеўскага, А. Кіркора, Ю. Крашэўскага, С.В. Максімава, Дз.Г. Булгакоўскага, М.А. Янчука, М.В. Доўнар-Запольскага, А.Я. Багдановіча і інш.), у якіх сцвярджалася культурная самабытнасць беларусаў, што непазбежна была звязана з прыпісваннем ім стэрэатыпных рыс і ўласцівасцей³.

¹ Публікацыя падрыхтавана ў рамках выканання праекта БРФФД “Беларусы і Беларусь у візуальных рэпрэзентацыях другой паловы XIX – пачатку XX ст.: фарміраванне традыцыі” (дагавор № № Г25-030 от 02.05.2025 г.).

² Не абвяргаючы факта суіснавання архаікі і сучаснага ў мясцовых рэаліях, зазначым, што рабіць гэта з кожным годам усё цяжэй.

³ М.В. Лескінен вылучае дзве разнавіднасці такога кшталту стэрэатыпаў. Па-першае, гэта стэрэатыпы ўласна этнаграфічнай навукі (класіфікацыі, іерархіі ўласцівасцей, уяўленні пра стадыяльнасць развіцця народаў і інш.), калі нарматыўнасць акта

Тэма стэрэатыпізаванага вобраза беларусаў, як звонку прыпісанага і ідэалагічна матываванага канструкта, што склаўся ў этнаграфічнай літаратуры XIX – пачатку XX ст., дагэтуль не знайшла свайго належнага адлюстравання ў гістарыяграфіі. Можна згадаць Э. Мазько, які спрабаваў разгледзець стэрэатып “сярмяжнага беларуса, неразвітага і адсталага” ў якасці прыкрага прыкладу каланіяльнай спадчыны [4], а таксама Н.Л. Бахановіч, якая на падставе апазіцыі *свой – чужы* асобную ўвагу надала вобразу беларуса, што склаўся ў шматмоўнай мастацкай літаратуры XIX ст. [5, с. 115–128]. Эвалюцыю вобраза палешука ў польскім нарадазнаўчым дыскурсе XIX ст. разгледзела Г. Энгелькінг [6; 7]. Для кампаратывісцкага вывучэння стэрэатыпізацыі шэрагу этнічнасцей у народнапісаннях, публіцыстыцы і іканаграфіі Расійскай імперыі вялікае значэнне маюць працы М.В. Лескінен [2; 3; 8]. Аднак сістэматычнага аналізу этнаграфічных тэкстаў з мэтай высвятлення механізмаў архаізацыі вобраза беларусаў, наколькі вядома, спецыяльна не праводзілася.

Асноўная частка. Старажытнасць народа яшчэ з эпохі Адраджэння лічылася важным доказам яго аўтаhtonнасці, культурна-лінгвістычнай пераемнасці і “гістарычных” правоў на тэрыторыю [3, с. 112]. Знакаміты італьянскі філосаф Джамбатыста Віка заўважаў, што народы заўжды імкнуцца прыпісаць сабе гісторыю больш старажытную, чым яна была ў сапраўднасці, і перанесці яе пачатак як мага глыбей у мінулае [9, с. 41–44]. Так нібыта ім надаецца больш велічы і сталасці. Апрача таго, распачаў апавед уласнай гісторыі ад моманту з’яўлення першых людзей азначае ўключыць сябе ў шырокі кантэкст чалавецтва, дзе праз параўнанне і супастаўленне з’яўляецца магчымасць ацэньваць і іерархізаваць асобныя народы.

Працы французскіх энцыклапедыстаў (Ш. Мантэск’ё, Ж.-Ж. Русо, К. Гельвецья, Вальтэра), нямецкіх і англійскіх філосафаў (найперш І. Канта, Д. Юма, Ё.Г. Гердэра) заклалі падмурак новых уяўленняў аб вытоках этнічнай разнастайнасці, прынцыпах апісання, метадах даследавання плямёнаў і народаў. Успрыманне Асветніцтвам гісторыі ўвасобілася ў ідэі прагрэсу, вызначанага розумам і законам, што дазваляла выбудаваць выразную эвалюцыю і, як следства, іерархію дзяржаў і грамадстваў. Падзел народаў на цывілізаваных і нецывілізаваных (дзікіх) у некаторым сэнсе замяніў ранейшае супрацьпастаўленне хрысціян і нехрысціян, уключыўшы дадатковыя крытэрыі ідэнтыфікацыі, такія як наяўнасць грамадскай арганізацыі (вышэйшай формай якой аб’яўлялася дзяржава) і права. Гэтая агульная класіфікацыя стала ўніверсальнай, паколькі магла быць ужыта як у дачыненні да еўрапейскіх народаў, што ў той або іншай ступені ўваходзілі ў арбіту хрысціянскага свету, так і ў дачыненні да тых, прыналежнасць якіх да чалавечага роду выклікала сумневы. Такім чынам, уся разнастайнасць чалавечых супольнасцей магла быць размеркавана па стадыях. Увасабленнем гэтай стадыяльнасці стала атаясамленне жыцця чалавека з гісторыяй грамадства, метафарай – этапы жыццёвага цыклу [3, с. 38].

У XVIII – першай палове XIX ст. распачаўся працэс “вынаходніцтва нацый” і іх гісторый, у які актыўна ўключаліся ўяўленні пра “народныя традыцыі” і “гістарычныя карані”. У кантэксце Цэнтральна-Усходняй Еўропы ён меў сваю спецыфіку для “гістарычных” (якія мелі некалі сваю дзяржаву, але згубілі яе) і “негістарычных” (якія ніколі не мелі ўласнай дзяржавы) народаў. Згодна з Э. Гелнэрам, актывісты-абуджальнікі першых адпаведна патрабавалі “адраджэння” палітычнай адзінкі, якая некалі знікла ў выніку палітычных ці рэлігійных канфліктаў. Другія – стварэння новай адзінкі, неабходнасць якой абгрунтавалася толькі культурнай своеасабліваасцю дадзенай тэрыторыі, але не гістарычным прэцэдэнтам. Пры гэтым, як адзначае тэарэтык нацыяналізму, адрозненне паміж гэтымі выпадкамі не настолькі прынцыповае, як гэта прынята часам лічыць. І для тых, і для тых у Цэнтральна-Усходняй Еўропе была характэрна “этнаграфічная” фаза развіцця, калі нацыянальныя культуры ствараліся не ў апазіцыі да мясцовай народнай культуры (як на захадзе Еўропы), а на яе падставе. Як піша Э. Гелнэр: “Вядомае адрозненне гістарычных і негістарычных нацый не мае пры гэтым асаблівай ролі, бо не так ужо і важна, ці была дадзена дыялектная група ў мінулым звязан з палітычнай адзінкай і з культурай свайі арыстакратыі ці такой сувязі не існавала. Гэта можа паўплываць толькі на характар стваранай нацыянальнай міфалогіі. Так, чэхі ці літоўцы могуць аддавацца ўспамінам пра сваё слаўнае сярэднявечнае мінулае, а эстонцы, беларусы або славакі не маюць такой магчымасці. У іх распараджэнні – толькі сялянскі фальклор ды апавяданні пра высакародных разбойнікаў, але няма жыццёапісанняў манархаў і пераможных заваёўных эпапей. Зрэшты, гэта не мае вялікага значэння” [10, с. 191–192].

Трэба адзначыць, што “этнаграфічная” фаза нацыянальнага развіцця беларусаў знаходзілася пад моцным уплывам расійскага імперскага этнаграфічнага наратыву, калі асноўныя стэрэатыпы ўсходнеславянскіх народаў упісваліся ў навукова абгрунтаваную ідэалагічную канцэпцыю адрознівання іерархічных статусаў “малодшых” галін “рускага народа” (гэта значыць “маларусаў” і “беларусаў”) і іх “культурнага”, “цывілізаванага” “старэйшага брата” (гэта значыць “велікарусаў”), які быў адукаваны і знаходзіўся на іншай ступені гістарычнага развіцця⁴. Адпаведна гэтай канцэпцыі, “малодшы” застаўся ў мінулым, быў паглыблены выключна ў сялянскі і правінцыйны побыт, захоўваючы такім чынам вернасць старадаўняму ладу і нормам жыцця. У гэтым, на думку М.В. Лескінен, выяўляліся і перавагі “малодшых братоў”: яны захоўвалі ўласціваасці дзіцячай несапсаванай натуры,

апісання скажае ўспрыманне яго аб’екта і вызначае формы гэтага скажэння. Па-другое, гэта сацыяльныя стэрэатыпы і ўяўленні саміх назіральнікаў, якія экстрапалююць уласнае бачанне і “свайго”, і “чужога” на ўсю этнічную супольнасць [3, с. 326]. Пры гэтым ні першыя, ні другія не ёсць кангруэнтныя народным уяўленням пра “чужое”.

⁴ Менавіта ў гэты час, як адзначае А.Я. Леўкіеўская, канчаткова сфарміраваўся пункт гледжання на ўкраінца з боку рускага як погляд зверху ўніз (гэта значыць, як “старшага”, “цывілізаванага”, “культурнага” на “малодшага”, “нецывілізаванага”, “некультурнага”) [11, с. 158].

прастадушнасць і цнатлівасць. Іх “чысціня” суадносілася з прыроднай патрыярхальнай натуральнасцю і архаічна-ідэалізаванымі сацыяльнымі дачыненнямі [8, с. 17–18]. Адпаведна землі “малодшых братоў” разглядаліся як менш “цывілізаваныя” або ўвогуле дзікія, заселеныя хоць і блізкароднымі, але прымітыўнымі сялянамі, а ўвесь “Заходні край” – як перыферыя, што мела цмяную мінуўшчыну і паспяховае будучае якой цалкам залежала ад культуртрэгерскай дзейнасці імперскага цэнтра [4, с. 401].

Ад самага пачатку беларусы ў этнаграфічнай літаратуры XIX – пачатку XX ст. апісваліся як народ, што захаваў у сваёй народнай культуры вялікую колькасць “**перажыткаў язычніцтва**”. Асаблівы ўклад у такое іх уяўленне зрабілі прыхільнікі міфалагічнай школы⁵, якая сфарміравалася пад уплывам ідэй рамантызму і кірунак якой у этнаграфіі і фалькларыстыцы ў першай палове і 60 – 70-я гг. XIX ст. быў пануючым. Яе прадстаўнікі (П.М. Шпілеўскі, А. Кіркор, П.А. Бяссонаў, П.В. Шэйн і інш.) адыгралі важную ролю ў актывізацыі збірання і вывучэння фальклору, этнаграфічных матэрыялаў, росце цікавасці да народнай культуры.

Адным з першых папулярызатараў і даследчыкаў беларускай народнай культуры, які ў сваёй творчасці стварыў багата стэрэатыпаў пра яе, быў П.М. Шпілеўскі. Ужо ў першай публікацыі “Белорусские народные предания” (1846) у духу міфалагічнай школы ён выказаў ідэю пра выключную архаічнасць беларускага фальклору, які бярэ свае пачаткі наўпрост “ад часоў язычніцтва”: “*В простом народе Белорусских Губерний можно находить много обычаев, игр, обрядов, поговорок, которые ведут свое начало от времен язычества. Нельзя не удивляться, как могли сохраниться самые песни (многие) без всякого изменения: трудно найти в них какую-нибудь перемену не только в мыслях, но даже в словах*” [13, с. 5–6]. Патрыятычна настроены ўраджэнец Беларусі актыўна прасоўваў думку, што вераванні ў старажытнарускіх язычніцкіх багоў з “асаблівай дакладнасцю” захаваліся “па рэках Прыпяці, Сожы і, часткова, па Заходняй Дзвіне, гэта значыць у губернях Мінскай, Магілёўскай, часткова – у Кіеўскай, Віцебскай і часткова – у Чарнігаўскай” [13, с. 5–6], бо нібыта “*нынешняя Белоруссия некогда была главным сердцем славяно-русских языческих верований*” [14, с. 72]. Гэтых багоў, маўляў, уяўлялі ў наглядных вобразах; у іх пераапрачаліся ў час свят і абрадаў, да іх звярталіся ў песнях, іх імёны згадвалі ў прыказках і прымаўках. Многія палажэнні і выказванні аўтара, якія з навуковых пазіцый былі крытычна разабраны і развянчаны толькі ў пачатку XXI ст. [15, с. 246–250; 16, с. 311–312], шматразова пераказваліся і дапаўняліся ў наступных сачыненнях па славянскай міфалогіі.

На думку А.А. Леўкіеўскай, галоўнай задачай П.М. Шпілеўскага, які, як і многія іншыя тагачасныя аўтары, арыентаваўся ў сваіх даследаваннях на антычную мадэль свету, было зацвердзіць “паўнавартаснасць” уласнага народа шляхам стварэння і вынаходніцтва “паўнавартаснага” беларускага міфалагічнага пантэона, які нічым бы не саступаў старажытнагрэчаскаму эталону⁶ [16, с. 313]. Гэта азначае, што пабудаваныя ім гістарычныя сувязі, даследчыцкія гіпотэзы арыентаваліся не столькі на спасціжэнне ісціны, колькі на міфалагізаваныя версіі мінулага, у якіх глыбіня старажытнасці народа з’яўляецца сувымернай самабытнасці яго народнай культуры [18, с. 102].

Не будзе перабольшваннем сцвярджаць, што менавіта П.М. Шпілеўскі, творы якога актыўна чыталіся і цытаваліся як прафесійнымі даследчыкамі, так і папулярызатарамі беларускай народнай культуры і міфалогіі, паўплываў на стварэнне ўстойлівага стэрэатыпа, што “*ни одна полоса громадной России не может похвалиться таким обилием народных чар, заговариваний, суеверий и предрассудков, каким славилась Белоруссия*” [19, с. 59–60]. Напрыклад, шырока паведамленнямі П.М. Шпілеўскага карыстаўся А. Кіркор, які ў нарысе пра перажыткі язычніцтва ў Беларусі працягнуў развіваць яе вобраз як краіны “*богаче всех других славянских земель мифологическими преданиями и песнями, которые поются тысячи лет, хотя некоторые уже с христианским оттенком, но коих главное содержание и, большею частью, даже самые выражения несомненно относятся ко временам язычества*” [20, с. 251].

Яшчэ адзін аўтар этнаграфічных нарысаў пра беларусаў, што ў тым ліку ўвайшлі ў багата ілюстраванае навукова-папулярнае выданне “Живописная Россия”, С.В. Максімаў⁷ з імперскіх пазіцый катэгарычна адмаўляў

⁵ Асноўныя палажэнні міфалагічнай школы распрацавалі браты Я. і В. Грым, А. Кун (Германія), М. Мюлер (Англія). Яны разглядалі вераванні, паданні, песні, казкі, легенды і інш. як рэшткі старажытнага, т. зв. міфалагічнага светапогляду, які нібыта быў заснаваны на ўвасабленні нябесных з’яў – сонца, месяца, хмар, грому і інш. Гэтыя ўвасабленні, на іх погляд, былі багамі, якім пакланяліся. Меркавалі, што з цягам часу такая рэлігійна-міфалагічная сістэма пачала разбурацца і ранейшыя багі ператварыліся ў казачных персанажаў (жывёл, людзей і інш.). На думку тагачасных вучоных, рэшткі першабытнага міфалагічнага светапогляду захаваліся ў народных звычаях і абрадах, сутнасць якіх часта тлумачылі памылкова. Пад уплывам міфалагічнай школы ў расійскім нарадазнаўстве другой паловы XIX ст. адбыўся рэзкі часовы зрух, калі, па словах А.Л. Тапаркова, “фальклорныя тэксты, што запісваліся ў Расіі таго часу, прасцыраваліся ў дагістарычную старажытнасць, паэтычная вобразнасць фальклору атаясамлівалася са зместам архаічнай міфалогіі, а мысленне рускіх сялян збліжалася з мысленнем першабытнага чалавека” [12, с. 39].

⁶ Дадамо, што яшчэ адным эталонным увасабленнем народнай міфалогіі для мясцовых (асабліва польскамоўных) даследчыкаў успрымалася старажытная міфалогія суседніх літоўцаў, распрацаваная і рэканструяваная на падставе разнастайных (у тым ліку даволі сумніўных) гістарычных крыніц у працах Т. Нарбута. Наяўнасць пісьмова зафіксаванай міфалогіі ў літоўцаў, апісанай і легітымизаванай прызнаным аўтарытэтам, стварала ўражанне, што суседнія беларусы, як адзначаў А. Кіркор, “*гораздо беднее литовцев преданиями историческими и даже мифологическими*” [17, с. 160].

⁷ Максімаў Сяргей Васільевіч (1831–1901) – рускі пісьменнік і этнограф, адзін з удзельнікаў (што адказваў за вывучэнне беларусаў) статыстычна-этнаграфічнай экспедыцыі ў заходнія губерні Расійскай імперыі, арганізаванай Рускім геаграфічным таварыствам у 1867 – 1871 гг., аўтар шматлікіх этнаграфічных нарысаў пра беларусаў.

беларусам у цывілізаванасці, апісваючы іх выключна ў духу энвайраментальнай тэорыі як “першабытных” насельнікаў “дзікай” ускраіны, што засталіся жыць у “язычніцкай эпосе”: “Белоруссы в крайней уединенности своей являются тем в высшей степени интересным и поучительным племенем, в котором почти все первобытно: пища, жилище, одежда и мирозерцание. По одним бытовым признакам для них как бы еще не наступил железный век и они живут в каменном периоде, по другим – они несомненно принадлежат языческой эпохе” [21, с. 212]. Пры гэтым беларусы, нягледзячы на свой статус хоць і “няўдачлівага, але спрадвечнага і выключнага” земляробчага народа⁸, выносіліся ім на перыферыю хрысціянства, дзе вялі сваю барацьбу за ўплыў праваслаўная і каталіцкая канфесіі, што і дало магчымасць, на думку этнографа, лепш захаваць старажытныя вераванні, на падставе якіх фактычна можна было рэканструяваць “старажытную язычніцкую славянскую веру”:

В белоруссе находим яркие и цельные черты до-христианского культа разлитыми в таком изобилии, что по народным поверьям, суевериям и предрассудкам, можно рассчитывать приблизительно восстановить древнюю языческую славянскую веру. Обилие цельных образов древних божеств с их определенными и раздельными чертами, с собственными племенами и очевидными пунктами и временами их деятельности; избыток в значительном большинстве обрядовых приемов, основанных на опыте, изучении и наблюдениях над вещественною природою, – все это выделяет белоруса из ряда вон. Что полузабыто или совсем утрачено в Великой России, – в Белоруссии сохраняется в цельном и нетронутым виде.

Эта цельность племени, под шумок борьбы двух христианских исповеданий, разрешившихся обезличенною унией, всего богаче отразилась в сохранении им самого главного достояния народа – его древней веры [23, с. 310; гл. таксама 24, с. 454].

Стэрэатып беларусаў як народа, у культуры якога захоўваюцца шматлікія “рэшткі язычніцтва”, працягвалі развіваць і трансляваць іншыя даследчыкі (у тым ліку тыя, аўтарытэт якіх у тагачаснай навуцы быў небеспадстаўна высокі)⁹. Цікава, напрыклад, адзначыць, што ў сярэдзіне 1860-х гг. П.В. Баброўскі, палемізуючы з Р.Ф. Эркертманам наконт этнічных прыкмет беларусаў, прапанаваў разглядаць у якасці адной з такіх народную міфалогію (sic!), якая разам з мовай суправаджала беларусаў “ад калыскі да магілы”:

У белоруссов, независимо от веры во Христа и притом безразлично по греческому или латинскому обряду, остаются еще глубокие верования в некоторые естественные явления, как в нечто необыкновенное, предубеждения, вера в колдовство и чародейство; – в этом независимо от Евангелия заключается их книга судеб, их мораль, загадка и разгадка их существования.

Исполняя все христианские обряды как бы бессознательно, белорус, я говорю о большинстве – о крестьянах, будь он православный или католик, имеет свои убеждения, свою нравственную философию и передает все это вместе с языком своим детям и внукам. Это суеверие, упругое, неподатливое для просветительских начала церкви, переносит белоруса в особый мир чар и злых духов, сопутствует ему от колыбели до могилы и всегда неразлучно с его языком; в этом то и надобно искать племенного разграничения здешних славян [26, с. 16–17].

У пачатку XX ст. пальма першынства па захаванні “слядоў язычніцкіх культаў і вераванняў” сярод іншых народаў Расійскай імперыі, па словах М. Доўнар-Запольскага, усё яшчэ належала беларусам (“Повсеместно в России еще сохраняются в большей или меньшей степени следы языческих культов и верований. Но белоруссу в этом отношении бесспорно принадлежит первенство” [27, с. 158]). Нядзіўна, што беларусы з цягам часу таксама сталі разглядацца ў нарадазнаўчай літаратуры XIX – пачатку XX ст. як прасякнуты “простотою” народ, што найлепей захаваў не толькі “рэшткі язычніцтва”, але і ўвогуле “побыт старажытных славян”:

Так в современном быте белоруссов отличающемся совершенною простотою, можно видеть быт древних славян. Века прошли с тех пор как белоруссы образовали отдельный народ, а между тем и в ведении домашнего хозяйства, и в постройке изб, и в языке все у них обстоит так, как обстояло во времена древние, до христианские. Тою же простотою и стародавностию проникнуты их нравы и обычаи [28, с. 35].

Такой думкі прытрымліваўся ўжо П.М. Шпілеўскі, калі пісаў, што беларусы дагэтуль жывуць “жизнью древнерусскою, простою, необразованною; говорят тем же языком славяно-русским, на котором некогда говорили первобытные русские-славяне, жившие отдельными племенами, составлявшими одну и единую Русь!..” [14, с. 71–72]. Гэты наратыў пра закансерваваных па-за часам беларусаў, якія зберагаюць “чысціню” старажытнаславянскага тыпу, без асаблівых змен паўтараўся ў іх этнаграфічных апісаннях аж да пачатку XX ст. Так, апісваючы паўночна-заходнюю частку Слуцкага павята Мінскай губерні, С.А. Малевіч у 1907 г. пісаў, што “<...> белорусская деревня описываемого района в наши дни очень немного, в сущности, переросла эпоху деревянного (sic!) века, сохранившись до сих пор почти при таких условиях в таком виде, как и во времена Владимира Святого” [29, с. 1].

Пры гэтым найбольш архаічнай галіной беларусаў маляваліся палешукі. Рамантычная канцэпцыя народнасці трактвала палешука як носьбіта “старажытнай”, “чыстай”, “роднай” славянскай культуры [6, с. 158]. Як пісаў выдатны знаўца Палесся І. Эрэмч, дапытлівага даследчыка славян проста не магла не ўразіць сапраўдная “цвіль старажытнасці”¹⁰ побыту палешукоў:

⁸ Напрыклад, С.В. Максімаў, у нейкай ступені супярэчачы сам сабе, сцвярджаў, што “в первобытные леса свои славяне белорусского племени и имени несомненно пришли не дикарями, а земледельцами, с готовым знанием, уменьем, сноровкою, – словом, с тем, что мы привыкли называть по-иностранным индустрией” [22, с. 138].

⁹ Рэдкая выключэнне – І.І. Насовіч, які з пазіцыі праваслаўнага верніка даволі крытычна ацэньваў наяўнасць “у белорусских простолудинов признаков остатка древняго славянскаго язычества” [25, с. 51].

¹⁰ Такое азначэнне (як і тэрміны “перажыткі”, “рэшткі”) добра адлюстроўвае тое, што катэгорыя “старажытнасці” / “даўніны” ў працах этнографаў ужывалася найперш у дачыненні да старых форм і з’яў сялянскай культуры, што, як лічылася, амаль у нязменным выглядзе захаваўся з глыбокага мінулага.

Прежде всего внимание наблюдателя поражает та, так сказать, плесень древности, которою окаймлен весь бытовой склад полешуков-белорусов. Века пролетели над ними, почти не задев их своим разрушительным крылом. И в ведении домашнего хозяйства, и в постройке изб, и в языке, и даже в нравах и обычаях – все обстоит так, как обстояло во времена дохристианские, – прибавилось несколько верований христианства, не совсем вытеснившего остатки язычества, – несколько слов и акцента в говоре, заимствованных из севера России, или от Литвы и Польши, несколько прилипших к греко-русскому православию от уни наростов, – вот и все, что пристало к старине полешука-белоруса; все прочее, словно в окаменелом виде, сбережено доселе неприкосновенно, в течении тысячелетия. <...> Словом: кто хочет изучать тип древнеславянский, во всем его доисторическом характере, тот пусть отправится для этой цели в села и деревни полеские, затерянные, можно сказать, для человечества между лесами и болотами [30, с. 130]¹¹.

Як адзначае Г. Энгелькінг, палеская культура паўстае ва ўяўленні нарадазнаўцаў XIX ст. як скамяная архаіка; больш за тое, камунікацыйная недаступнасць і геаграфічная ізаляванасць трактуецца як апраўданне “старажытнасці” гэтага краю, якая яму прыпісваецца [6, с. 158].

Вялікі палескі край <...> быў калі не арганічным, дык прынамсі геаграфічным цэнтрам Славяншчыны. У глухіх пушчах і багнах мені давалася ў знакі панаванне чужынцаў; рэдка і нядоўга яны там гасцявалі. Славянскасць, з усіх бакоў акружаная пагрозамі, знайшла прытулак у месцах, дзе дасюль яшчэ хаваецца старажытны зубр [32, с. 4].

На Палесці <...> народ захаваў першасны тып славянскага племені і ў фізічнай знешнасці, і ў адвечных сваіх звычаях, традыцыях і нацыянальных песнях. Тут меней чым дзе бачныя сляды ўплыву чужога пляменнасці, якая ў іншых месцах сказіла першаўзор славяніна. <...> Захаваліся ў іх разнастайныя чары і звычаі, што выконваюцца ў хатніх і іншых умовах сялянскага жыцця [32, с. 62, 66–67].

Асаблівы ўплыў на фарміраванне ўяўлення пра палешукоў (і беларусаў у цэлым)¹² як “першабытных” насельнікаў “дзікага” краю зрабіла энвіраментальная тэорыя, якая звязвала культурныя, фізічныя і псіхічныя рысы народаў з прасторай іх пражывання. Уласцівая эпосе парадыгма геаграфічна-прыроднага дэтэрмінізму, вядомая з старажытнасці¹³, у XIX ст. замацавалася ў навуцы з падачы нямецкага географа Карла Рытэра. Паводле яго, там, дзе маем справу з ізаляванай, “дзікай”, непадуладнай спробам чалавека цывілізаваць яе, прыродай, там функцыянуе падобная, “неасвечаная”, “прымітыўная” культура, там захоўваецца найболей архаікі ў нескажоным стане [6, с. 155]. Таму нядзіўна, што фізічныя і духоўныя якасці беларусаў у працах па этнаграфіі, якая ў XIX ст. з’яўлялася арганічнай часткай географіі, а не гісторыі, усяляк прыпадабняюцца кліматычным і прыродным асаблівасцям прасторы іх пражывання. Так, адзін з найбольш яркавых прадстаўнікоў ідэй геаграфічнага дэтэрмінізму ў расійскай этнаграфіі XIX ст. С.В. Максімаў у кнізе “Дремучие леса, или Рассказ о диких народах, населяющих русские леса” з паказальным эпіграфам “Якая прырода – такія і людзі” наўпрост праектаваў “нездаровыя, балотыстыя лясы Заходняй Расіі” на вонкавы выгляд і здароўе мясцовага насельніцтва¹⁴ [35, с. 74]. Гэтакасама ў польскім нарадазнаўстве таго часу, як паказала Г. Энгелькінг, пазбаўлены чалавечай годнасці палешука разглядаецца ў апазіцыі да энергічнага “самавітага” і “кемлівага” польскага, літоўскага і валынскага вясцоўца, жыве разам з быдлам, дзікі, як і яго край, поўны непразлых багнаў, глухіх пушчаў і неўрадлівай зямлі, “залічаны ў інвентар”, бо дзікасць прыроды вызначае пэўную “жывельнасць” чалавека; у апазіцыях прырода – культура, дзікуства – цывілізацыя, нечалавек – чалавек палешук знаходзіцца на іх левым, негатыўным полюсе [6, с. 156].

Яшчэ адным сведчаннем архаічнай першабытнасці і патрыярхальнай чысціні беларусаў разглядалася іх выключная прывязанасць да радзімы, якая, між іншым, дала падставу С.В. Максімаву вызначыць беларусаў як выключна “дамаседлівае племя” [23, с. 299]. На яго думку, існавала простая заканамернасць, калі ў Беларусі “старинная народная жизнь сохранилась цельнее и языческие верования мало поколебались и отлично сбереглись благодаря изумительному домоседству жителей и уединяющему географическому положению” [37, с. 262]. Калі ж С.В. Максімаў лічыў, што беларус, які “упорно уселся на месте и не двигался”, стаў дамаседам, бо павінен быў моцна трымацца за зямлю, “как за последнюю свою надежду и защиту” [23, с. 299], то А.Я. Багдановіч сцвярджаў, што дамаседства ў беларусаў развілася ў выніку застою: “Белорус так долго предавался застою, что в нем развилось домоседство, неподвижность (даже отхожих промыслов не развил, хотя потребность в них, конечно, чувствовалась), а отсутствие ознакомления с чужим мешало улучшению своего” [36, с. 1].

Метафарычна цывілізацыйная адсталасць беларусаў у расійскім этнаграфічным наратыве XIX – пачатку XX ст. у катэгорыях узросту маркіравалася паняццем “младенческого народа” (з прыпісаннем яму адпаведных

¹¹ Гл. таксама падобнае выказванне Дз.Г. Булгакоўскага пра пінчукоў [31, с. V–VI].

¹² Акцэнт на неспрыяльных прыродных умовах культурнай айкумены беларусы, што абумовілі асаблівасці іх “вонкавага” (матэрыяльнага) і “ўнутранага” (духоўнага) жыцця, характэрны бадай для ўсіх этнаграфічных апісанняў XIX – пачатку XX ст.

¹³ У сярэднявечнай Еўропе з дапамогай энвіраментальнай і гумаральнай тэорый звычайна растлумачваліся культурныя, фізічныя і псіхічныя асаблівасці насельніцтва краін па восі поўнач – поўдзень (жыхароў, адпаведна, суролага і спрыяльнага для чалавека клімата). Як паказала К. Віда, ідэі эсэнцыялізацыі народаў у залежнасці ад навакольнага асяроддзя давалі зручныя палітыка-рытарычныя аргументы на карысць іх прававой і тэрытарыяльнай каланізацыі і падначаленасці [33, с. 96–147].

¹⁴ Не менш паказальны ў гэтым плане адваротны прыём параўнання “прыроднага” і “культурнага”, якім скарыстаўся Ю. Крашэўскі пры апісанні палескай прыроды: “Уявіце сабе лес трыснягу, сплеценага і звязанага, як валасы ў пінскім каўтуне, і гэты лес бязмежны, як мора, перасечаны толькі дзе-нідзе рэчышчам ракі, якая вузенька, нібы з вялікага дазволу, працякае праз гушчары чароту” [34, с. 143].

уласцівацей і якасцей, напрыклад, “младенческаго воображэня”), што вынікала з агульнай пазіцыі імперскага цэнтра разглядаць падначаленыя народы, як ужо было адзначана, зверху ўніз – як “старшага” / “цывілізаванага” / “культурнага” на “малодшага” / “нецывілізаванага” / “некультурнага”. У межах гэтай каланіяльнай класіфікацыі апісваў беларусаў ужо П.М. Шпілеўскі, калі сцвярджаў, што яны ў сваім развіцці “отстали во всем от своих великорусских братьев” [14, с. 71]. Гэты тэзіс без належнага крытычнага асэнсавання транслявалі амаль усе рускамоўныя этнографы і публіцысты, якія апісвалі беларусаў, аж да ХХ ст. Напрыклад, навязаны звонку негатыўны вобраз беларусаў як “неразвітага” народа падхапіў А.Я. Багдановіч, які пісаў, што “жизнь белоруса, и его творческая деятельность резко отмечены печатью неразвитости, отсталости, забитости”, пра што нібыта сведчылі і народныя абрадавыя песні (у якіх няма “того могучего лиризма, свидетельствующего о силе и свежести чувства, который так выгодно отличает великорусскую песню” ды й увогуле – “почти все они бледны, отрывочны, невыдержанны, отзываются какой-то пришибленностью творчества, духовной бедностью”, а “мелодии их, по-видимому, еще беднее содержания”), і беларускія казкі (“опять таки, хотя и многочисленны, но, как и песни, бедны по содержанию”), і абрады, якія суправаджаюць жыццё беларуса “ад калыскі да смерці” (“эти окаменелости прошлой действительности, – или крайне дики с точки зрения цивилизованного человека, или грубо фетишистичны, <...> они свидетельствуют о сравнительно невысоком уровне умственного развития”), і нават беларуская мова, якая “гораздо беднее словами для обозначения отвлеченных понятий, чем великорусский народный язык, и даже уступает в этом отношении малорусскому” і г.д. [36, с. 1–12].

У гэтым выпадку стадыяльнае адставанне беларусаў абгрунтавалася ўжо не столькі іх пражываннем у неспрыяльных прыродна-кліматычных умовах, колькі працяглай культурнай ізаляцыяй і гістарычнай адарванасцю ад рускіх, а таксама іх няшчаднай эксплуатацыяй іншаканфесійнымі “элементамі” (гэта значыць палякамі і яўрэямі) [8, с. 18]. Уладай апошніх у краі растлумачвалася скрайняя беднасць і агульная занябанасць побыту беларусаў, сімвалічнай адзнакай чаго ў этнаграфічных працах стала *курная хата*¹⁵. Беларусы маляваліся “цёмнай” сялянскай масай, якая, трапіўшы пад польска-каталіцкі ўплыў, фактычна цалкам спыніла сваё самастойнае развіццё. Пры гэтым пасіўнасць і нерашучасць беларуса, вынесенага па-за межы “сапраўднай”, гэта значыць імперскай гісторыі, супрацьпастаўляліся актыўнасці і жыццяздольнасці рускага:

Не призванный силою исторических обстоятельств, подобно великоруссу, к более живой и активной деятельности, от природы неглупый и смысленный, но нерешительный и довольно апатичный, белорус очень мало ушел вперед в сравнении со своим великорусским собратом. Проводя всю свою тяжелую безпросветную жизнь на своей полоске, в закоптелой хате, вдали от действительной, более широкой и сознательной жизни, он и в наше время всецело проникнут косными взглядами своих дедов, полон различных грубых суеверий, нелепых предрассудков и младенческой веры в роковую неизбежность [29, с. 3].

Паводле С.В. Максімава, хоць беларус і меў некалісьці свае гарады, але ўсе яны “стоят в том же недоразвитом состоянии, как и самые деревни, и что всего знаменательнее и печальнее: с ними утрачена всякая связь деревни”. Тым не менш, яны ўказваюць на тое, што “страна с ее коренным населением некогда двигалась вперед по пути цивилизации, но была остановлена. Если не пошла она обратным путем, во всяком случае осталась со множеством первобытных недоразвитых форм” [23, с. 309].

У канцы XIX – пачатку ХХ ст. некаторыя этнографы сталі звяртаць крытычную ўвагу на ганебную “пячатку тэндэнцыйнасці”, якая “ляжыць на амаль усіх працах, што тычацца вывучэння Беларусі” [1, с. 3–4]. Такі стан рэчаў яны па-пазітывісцку тлумачылі палітычнай спадчынай 1860-х гг., калі “русские публицисты изо всех сил старались представить белоруссов самым несчастным, самым угнетенным народом в мире для того, чтобы показать, как тяжело отразилось в крае господство польских помещиков и евреев” [27, с. 157–158]. Аднак працягваючы па інэрцыі апісваць беларусаў як “малодшага брата”, пераасэнсавалі стэрэатып іх прыроднай архаічнасці і першабытнасці так і не змаглі.

Заклучэнне. Такім чынам, сцвярджэнне аб архаічнасці беларусаў у этнаграфічнай літаратуры XIX – пачатку ХХ ст. было заснавана найперш на выяўленні “старажытных” элементаў у іх сялянскай культуры, што класіфікаваліся як “перажыткі язычніцтва”. Пры гэтым прыналежнасць беларусаў, вынесеныя на перыферыю хрысціянства, да “язычніцкай эпохі” ў расійскім нарадазнаўстве канцэптуалізавалася не толькі ў ідэі іх выключнай старажытнасці і першабытнасці, але і найлепшай захаванасці ў іх культуры дахрысціянскіх “старажытнаславянскіх рыс”. Энвайраментальная тэорыя, пад моцным уплывам якой знаходзілася этнаграфічная навука на працягу ўсяго XIX ст., надавала яшчэ большую вагу гэтаму наратыву, калі прыродна-кліматычныя ўмовы і геаграфічная ізаляванасць рэгіёна ўсяляк накладваліся на фізічныя і духоўныя якасці беларусаў (і асабліва палешукоў). Параўнальна нізкая мабільнасць жыхароў Беларусі ў гэты час таксама разглядалася ў якасці доказу іх выключнай кансерватыўнасці і патрыярхальнасці. Пры гэтым агульнае цывілізацыйнае адставанне беларусаў і знаходжанне іх на “дзіцячай” стадыі развіцця тлумачылася не столькі пражываннем у неспрыяльных прыродна-кліматычных умовах, колькі працяглай культурнай ізаляцыяй і гістарычнай адарванасцю ад рускіх, а таксама прыгнётам з боку палякаў і яўрэяў.

Сканструяваны прадстаўнікамі расійскай этнаграфіі вобраз старажытнасці беларусаў, які рэзка вылучаў іх на фоне “цывілізаваных” суседзяў, з аднаго боку, садзейнічаў іх далейшай эсэнцыялізацыі, як “самага забітага” народа ў Расійскай імперыі; з другога, непрадбачанага боку – дазваляў інтэрналізаваць і інструменталізаваць гэты наратыв у беларускім нацыянальным міфатворчым дыскурсе як сведчанне ўласнай архаічнасці і спрадвечнасці.

¹⁵ Квінтэсэнцыяй такога ўспрымання курной хаты з’яўляецца апісанне жылля беларусаў, зробленае С.В. Максімавым, дзе ён разглядае яе ў якасці “третьей степени первобытных форм после землянки и наземного шалаши” [23, с. 308–309].

ЛІТАРАТУРА

1. Янчук Н. По Минской губернии (заметки из поездки в 1886 году). – М.: Тип. А. Левенсон и Ко, 1889. – 130 с.
2. Лескинен М.В. Великоросс / великорус. Из истории конструирования этничности. Век XIX. – М.: Индрик, 2016. – 680 с.
3. Лескинен М.В. Поляки и финны в российской науке второй половины XIX в.: «другой» сквозь призму идентичности. – М.: Индрик, 2010. – 368 с.
4. Мазько Э.А. Стэрэатыпы беларуса і Беларусі ва ўяўленні рускіх і «западно-русов» у пачатку XX стагоддзя // Культура, наука, образование в современном мире: материалы V Междунар. науч. конф.; редкол.: Л.Л. Мельникова [и др.]. – Гродно, 2011. – С. 400–405.
5. Бахановіч Н.Л. Абліччы іншага ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX стагоддзя / навуц. рэд. І.М. Запрудскі. – Мінск: Белар. навука, 2022. – 305 с.
6. Энгелькінг Г. «Паляшук» у нарадазнаўчым дыскурсе. Эскіз да партрэта паводле Ludu Кольберга // Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні. – Мінск, 2017. – Вып. 4. – С. 150–163.
7. Энгелькінг Г. Паляшук дэгуманізаваны. Польскае стаўленне да Палесся ў святле міфа // Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні. – Мінск, 2018. – Вып. 5. – С. 176–190.
8. Лескинен М.В. Этнокультурные стереотипы малорусов и белорусов в визуальных текстах российской культуры второй половины XIX века: проблемы интерпретации // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2022. – № 2. – С. 15–34. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu19.2022.202>.
9. Вико Дж. Основания Новой науки: пер. с итал. – М.–К.: «REFL-book»–«ИСА», 1994. – 656 с.
10. Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и классы // *Нации и национализм*. – М.: Праксис, 2002. – С. 146–200.
11. Левкиевская Е.Е. Этнокультурные и языковые стереотип украинца в русском сознании // *Украина и украинцы: Образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии* / Под. ред. Е.Ю. Борисенко, С.С. Лукашовой. – М., 2008. – С. 154–176.
12. Топорков А.Л. Теория мифа в русской филологической науке XIX века. – М.: «Индрик», 1997. – 456 с.
13. Древлянский. Белорусские народные предания // *Прибавления к Журналу Министерства народного просвещения*. – 1846. – Кн. 1. – С. 3–25.
14. Шпилевский П.М. Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических поверьях // *Пантеон*. – 1853. – Т. VIII, кн. 4. – С. 71–96.
15. Топорков А.Л. О «Белорусских народных преданиях» и их авторе // *Рукописи, которых не было: Подделки в области славянского фольклора*. – М.: Ладомир, 2002. – С. 245–254.
16. Левкиевская Е.Е. Механизмы создания мифологических фантомов в «Белорусских народных преданиях» П. Древлянского // *Рукописи, которых не было: Подделки в области славянского фольклора*. – М.: Ладомир, 2002. – С. 311–351.
17. Киркор А. Этнографический взгляд на Виленскую губернию // *Этнограф. сб.* – СПб., 1858. – Вып. 3. – С. 115–276.
18. Кошман П.Р. Традыцыя літаратурнай міфатворчасці як аснова канструявання вобраза Беларусі ў навукова-папулярных нарысах П. Шпілеўскага // *Веснік МДПУ імя І.П. Шамякіна*. – 2014. – № 2. – С. 101–105.
19. Шпилевский П.М. Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических поверьях // *Пантеон*. – 1854. – Т. XV, кн. 6. – С. 47–68.
20. Киркор А. Следы язычества в празднествах, обрядах и песнях // *Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении* / Под общ. ред. П.П. Семенова. – СПб., М., 1882. – Т. 3: Ч. 1. Литовское полесье; Ч. 2. Белорусское полесье. – С. 249–276.
21. Максимов С. Обитель и житель (Из очерков Белоруссии) // *Древняя и новая Россия*. – 1876. – Т. 2. – № 7. – С. 201–212.
22. Максимов С. Обитель и житель (Из очерков Белоруссии) // *Древняя и новая Россия*. – 1876. – Т. 2. – № 6. – С. 127–143.
23. Максимов С. Обитель и житель (Из очерков Белоруссии) // *Древняя и новая Россия*. – 1876. – Т. 2. – № 8. – С. 297–310.
24. Максимов С. Белорусская Смоленщина с соседями // *Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении* / Под общ. ред. П.П. Семенова. – СПб., М., 1882. – Т. 3: Ч. 1. Литовское полесье; Ч. 2. Белорусское полесье. – С. 430–472.
25. Носович И.И. Белорусские песни. – СПб.: Тип. Майкова, 1874. – 236 с.
26. Бобровский П. Можно ли одно вероисповедание принять в основание племенного разграничения славян Западной России: (По поводу этнографического атласа западно-русских губерний и соседних областей Р.Ф. Эркерта). – СПб.: В Военной Тип., 1864. – 51 с.
27. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей: т. 1–19 / под ред. В.П. Семенова; Под рук. П.П. Семенова и В.И. Ламанского. – СПб., 1899–1914. – Т. IX: Верхнее Поднепровье и Белоруссия: [Смоленская, Могилевская, Витебская и Минская губернии] / сост. В.П. Семенов, М.В. Довнар-Запольский, Д.З. Шендрик, А.К. Кабанов, А.И. Сапунов. – 1905. – 619 с.
28. Очерки Белоруссии. Историческое прошлое Белоруссии; настоящий быт белоруссов; нравы и обычаи белоруссов. – СПб.: Изд-е реда. народного журн. «Мирской вестник», 1876. – 40 с.
29. Малевич С. Белорусские народные песни // *Сб. отд. русского языка и словесности Императорской Академии Наук*. – 1907. – Т. LXXXII, № 5. – С. 1–194.
30. Эремич И. Очерки Белорусского Полесья // *Вестник Западной России*. – Вильна, 1867. – Т. 3, кн. VIII. – С. 107–133.
31. Булгаковский Д.Г. Пинчуки. Этнографический сборник. Песни, загадки, пословицы, обряды, приметы, предрассудки, поверья, суеверья и местный словарь. – СПб.: В Тип. В. Безобразова и Комп., 1890. – 200 с.
32. Kolberg O. Białoruś – Polesie. – Wrocław; Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1968 («Dzieła wszystkie»; t. 52). – 572 s.
33. Вида К. Этнические стереотипы в средневековой Европе, 950–1250 гг.; [пер. с англ. А. Инопиной]. – СПб.: Academic Studies Press / Библиороссика, 2024. – 396 с.
34. Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Wilno: Nakład i druk Glücksberga, 1840. – Т. I. – 231 s.
35. Максимов С. Дремучие леса, или Рассказ о диких народах, населяющих русские леса. – СПб.: т-во «Обществ. польза», 1866. – 75 с.

36. Богданович А.Е. Пережитки древнего миросозерцания у белоруссов. Этнографический очерк. – Гродна: Губерн. Тип., 1895. – 186 с.
37. Максимов С.В. Очерки о белорусской земле. – М.: Индрик, 2018. – 576 с.

Паступіў 01.12.2025

АРХАИЗАЦИЯ ОБРАЗА БЕЛОРУСОВ В ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

канд. ист. наук, доц. Ю.И. ВНУКОВИЧ
(Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы
Национальной академии наук Беларуси, Минск)

В статье рассматривается создание и конструирование образа древности белорусов в этнографической литературе XIX – начала XX века. Особое внимание уделяется формированию стереотипа о наличии «пережитков язычества» в народной культуре белорусов, на основании чего делались заключения не только об их исключительной архаичности и первобытности, но и сохранении ими дохристианских «древнеславянских черт». Научный вес этому нарративу придавала популярная энвайроментальная теория, когда природно-климатические условия всячески накладывались на физические и духовные характеристики белорусов (и в особенности полешуков). Относительно низкая мобильность населения Беларуси в этот исторический период также рассматривалась как свидетельство их прирожденного консерватизма и патриархальности. В свою очередь цивилизационная отсталость белорусов и их нахождение на «младенческой» стадии развития объяснялись не столько проживанием в неблагоприятных природно-климатических условиях, сколько длительной культурной изоляцией и исторической оторванностью от русских, а также угнетением со стороны поляков и евреев.

Ключевые слова: белорусы, этнический образ, стереотипизация, архаизация, имагология, этнография, Российская империя.

ARCHAIZATION OF THE IMAGE OF BELARUSIANS IN THE ETHNOGRAPHIC LITERATURE OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Yu. VNUKOVICH
(Center for Research of Belarusian Culture, Language and Literature
of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk)

The article examines the creation and construction of the image of Belarusian antiquity in the ethnographic literature of the 19th and early 20th centuries. Particular attention is paid to the formation of the stereotype regarding "remnants of paganism" in Belarusian folk culture, which served as a basis for conclusions not only about their exceptional archaism and primitivism but also about the preservation of pre-Christian "Old Slavic features." This narrative was reinforced by the popular environmental theory, according to which natural and climatic conditions were superimposed on the physical and spiritual characteristics of Belarusians (especially the Polesians). The relatively low mobility of the Belarusian population during this historical period was also viewed as evidence of their innate conservatism and patriarchy. In turn, the civilizational backwardness of Belarusians and their perceived "infantile" stage of development were attributed not only to unfavorable environmental conditions but also to prolonged cultural isolation, historical detachment from Russians, and oppression by Poles and Jews.

Keywords: Belarusians, ethnic image, stereotyping, archaization, imagology, ethnography, Russian Empire.